

תוכנית "שער לאקדמיה" –

השתלבות צעירים בדואים בנגב בהשכלה הגבוהה

מסמך מסכם

דפנה הרן יונתן אייל

יולי 2021

הסקירה הוזמנה על ידי המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) והוועדה לתכנון ולתקצוב (ות"ת) ומומנה בסיוע אגף בכיר לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב

תקציר

דוח זה נכתב כמענה לבקשת הוועדה לתכנון ולתקצוב (ות"ת) במועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) למסמך שיציג את עיקרי התוכנית "שער לאקדמיה". תוכנית זו פועלת במסגרת תוכנית הרחבת הנגישות להשכלה גבוהה לכלל האוכלוסייה הערבית בישראל, והיא עצמה מתמקדת בהסרת חסמים ובמתן תמריצים לקידום השתלבותם באקדמיה של צעירים בדואים בנגב. המסמך פותח ברקע בנוגע לייצוגם של הצעירים הבדואים באקדמיה, סוקר את החסמים והאתגרים העומדים בפניהם, את מבנה התוכנית ורכיביה, את הממצאים ממחקרים שעסקו בתוכנית, ומסיים בהמלצות וכיוונים להמשך.

ייצוג אוכלוסיית הצעירים הערבים בהשכלה הגבוהה בישראל כיום גבוה מבעבר. עם זאת, עדיין ישנם פערים גדולים בשיעור השתתפותם במרחב האקדמי, ובעיקר בשיעור ההשתתפות של הבדואים שבדרום, לעומת שיעור ההשתתפות של עמיתיהם היהודים. השתלבותם של סטודנטים בדואים באקדמיה כרוכה בהתמודדות עם אתגרים רבים, בהם תנאי הסף הגבוהים לקבלה לאקדמיה ביחס להישגי המועמדים; מחסור בהכונה וייעוץ, למשל בבחירת תחום הלימודים; מיומנויות וידע (כולל שפות) בלתי מספקים ביחס לרמה הנדרשת לשם לימודים במוסדות להשכלה גבוהה; סביבה מוסדית יהודית שאינה מותאמת בהכרח להרכב סטודנטים מגוון; מצב כלכלי ירוד המקשה על מהלך הלימודים; קושי בנגישות פיזית, בעיקר בתחבורה ציבורית; תשתיות תקשוב לקויות (במיוחד בתקופת מגפת הקורונה); וחסמים ייחודיים לסטודנטיות בדואיות צעירות.

סקרים שנערכו בקרב משתתפים ב"שנת שער לאקדמיה" (השנה הראשונה בתוכנית "שער לאקדמיה", המהווה גשר לקראת הלימודים לתואר ראשון), (הרן ואח', 2021; לוי וכאהן-סטרבצינסקי, 2018) כמו גם בקרב סטודנטים בדואים הלימודים במוסדות אקדמיים בנגב (ללא קשר לתוכנית), (אבו-קשק ומנדלס, 2020; סויה, 2020) מעידים על חוויות מן התוכנית שהיטיבו מאוד עם הסטודנטים ועל היתרונות היחסיים שהיא מספקת. עם אלה נמנים שיפור תפיסת החוללות העצמית; פיתוח בשלות ואמונות אופטימיות בנוגע ליכולת לצלוח את הלימודים האקדמיים; חיזוק תחושת השייכות למוסד האקדמי; והגברת המוטיבציה להשתלבות שוויונית בחברה הישראלית. עוד נמצא כי המשתתפים בתוכנית יוצאים נשכרים בעיקר מסוגי הסיוע האלה: לימודים בכיתות קטנות ונפרדות; ייעוץ מצוות התוכנית; שיעורי תגבור בכתיבה אקדמית; פיתוח מיומנויות שפה בעברית (אבל הרבה פחות בשפה האנגלית); ובמיוחד התמיכה הכלכלית רחבת-ההיקף הניתנת במגוון אפיקים (מלגת קיום, מלגת שכר לימוד והחזרי נסיעות). עם זאת משתתפי התוכנית מצביעים על כמה משוכות, כגון תחבורה ציבורית בלתי מספקת למוסד הלימודים; קשיי שפה בתקשורת עם הסגל האקדמי; מחסור בתשתיות לימוד ביישוב המגורים; מצוקה כספית; כישורי לימוד שאינם מותאמים דיים לסביבה האקדמית; ועומס לימודים בשל ריבוי המטלות בשיעורי התגבור ובקורסי המעטפת שמשתתפי התוכנית מחויבים בהם. בתקופת מגפת הקורונה נוספו גם קשיים עם המעבר ללמידה מקוונת, אשר נובעים ממחסור בתשתיות פיזיות וטכנולוגיות המותאמות ללמידה מרחוק ומפערים דיגיטליים. לבסוף, עולה מן הסקרים כי מספר הסטודנטים שהשתתפו בתוכנית עד כה נמוך מן הציפיות, נקודת הפתיחה שלהם מוחלשת והישגיהם בלימודים מתונים יחסית.

לנוכח התמונה המורכבת המשקפת את התרומות הנתפסות של תוכנית "שער לאקדמיה", את השימוש החלקי במגוון המענים שהיא מציעה ואת הקשיים והאתגרים שעדיין ניצבים לפתחה, דוח זה מציג המלצות אחדות לטיוב התוכנית: הנגשת המידע על התוכנית לקהל היעד הרלוונטי; שימור מסגרת הלימודים בכיתות קטנות ונפרדות; תגבור הליווי האישי וניטור המצב הלימודי בהקפדה על רציפות והמשכיות; שימור הסיוע הכלכלי למשתתפים; שיפור מיומנויות שפה; טיפול בסוגיית התחבורה הציבורית; ופיתוח תשתיות ללמידה מקוונת. כדי למקד את סוגי הסיוע החיוניים ביותר

שהתוכנית מספקת ואת ההתערבויות הנחוצות ביותר ליעולה מוצע לערוך מחקר המשך לבחינת מצבם של משתתפי התוכנית בשנה א' לתואר הראשון (השנה השנייה בתוכנית).

1. מבוא

הדוח המוצג להלן נכתב כמענה לבקשת המועצה להשכלה גבוהה (להלן: מלי"ג) והוועדה לתכנון ולתקצוב (להלן: ות"ת) למסמך שיציג את עיקרי "תוכנית שער לאקדמיה" לשילוב צעירים בדואים בנגב בהשכלה הגבוהה בישראל. המסמך פותח ברקע בנוגע לייצוגם של הצעירים הבדואים באקדמיה, סוקר את החסמים והאתגרים העומדים בפניהם, את המעטפת הארגונית של התוכנית ורכיביה, את הממצאים העולים ממחקרים שעסקו בתוכנית, ומסיים בהמלצות וכיוונים להמשך.

התוכנית "שער לאקדמיה" פועלת מטעם המלי"ג-ות"ת במסגרת התוכנית להרחבת הנגישות להשכלה גבוהה לכלל האוכלוסייה הערבית בישראל. התוכנית מתמקדת בהסרת חסמים ובמתן תמריצים לקידום השתלבותם באקדמיה של צעירים בדואים בנגב (ר' פירוט על התוכניות בפרק 4). "שער לאקדמיה" משקפת את המאמצים המעוגנים בתוכנית החומש הממשלתית לפיתוח כלכלי-חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב בשנים 2012-2016 (החלטת ממשלה 3708, משרד ראש הממשלה, 2017א) ובשנים 2017-2021 (החלטת ממשלה 2397, משרד ראש הממשלה, 2017ב) שנועדו לשלב את הצעירים הבדואים בהשכלה הגבוהה.

2. רקע – ייצוג הערבים בכלל והבדואים בפרט בהשכלה הגבוהה בישראל

ייצוגם של הצעירים הבדואים בנגב בהשכלה הגבוהה בישראל נמוך משמעותית בהשוואה לייצוגם של שאר הערבים, לא כל שכן בהשוואה לייצוגם של יהודים (לא חרדים) בשכבות הגיל המקבילות. שיעור הערבים הלומדים לתואר ראשון הוא 19% מכלל הסטודנטים, כאשר שיעורם בקרב קבוצת הגיל הרלוונטית להשכלה גבוהה הוא 25%, הווה אומר 76% מן הצעירים הערבים מממשים את פוטנציאל ההשתתפות שלהם בזירה האקדמית. לעומת זאת, שיעור הבדואים בנגב הלומדים לתואר ראשון הוא 1.7% מכלל הסטודנטים, כאשר שיעורם בקרב קבוצת הגיל הרלוונטית להשכלה גבוהה הוא 4%, הווה אומר 42% בלבד מן הצעירים הבדואים מממשים את פוטנציאל ההשתתפות שלהם (י. סימן טוב, תקשורת בין-אישית, 11.1.2021).

מדד **הלומדים** לקראת התואר אינו מביא בחשבון את היקף הנשירה במהלך הלימודים האקדמיים, אשר גבוה יחסית בקרב הבדואים בדרום. לכן, כדי להשלים את התמונה חשוב להתייחס גם לשיעור **המסיימים** את התואר. מעבר לכך, את שיעור המסיימים רצוי להשוות לאוכלוסיית היהודים בדרום ללא חרדים, ולא לכלל האוכלוסייה הישראלית שנמנות עימה קבוצות אוכלוסייה נוספות לבדואים עצמם אשר שיעורי השתתפותן בהשכלה הגבוהה נמוכים מאוד (דוגמת המגזר החרדי). כאן נמצא כי חלקם היחסי של **מקבלי** תואר בוגר בקרב בני 20-29 בשנת הלימודים תשע"ט (2018/19) עמד על 1.1% בקרב בדואים בדרום, על 3.3% בקרב שאר הערבים (לא כולל בדואים בדרום ולא כולל ערבים במזרח ירושלים), ועל 8.2% בקרב יהודים בדרום (לא כולל חרדים) (כהן ואח', 2021). נתונים אלה מראים כי ההבדל בשיעור מקבלי התואר בין הבדואים בדרום לבין היהודים בדרום (יחס של 7.5) גדול אף יותר מזה המחושב לפי יחס הלומדים לתואר בין הבדואים לבין כלל הערבים.

פערים אלה מעידים כי למרות הגידול שחל בעשור האחרון בייצוגה של האוכלוסייה הערבית הכללית בהשכלה הגבוהה, האוכלוסייה הבדואית נותרה הרחק מאחור. לכך השפעות מרחיקות לכת על השתתפותם של הבדואים בתעסוקה ועל תרומתם למשק. כך למשל, אצל גברים בדואים עולה שיעור התעסוקה מ-39% בקרב בעלי עד 11 שנות לימוד ל-82% בקרב בעלי 13 שנות לימוד ומעלה. הקשר בין

השכלה לתעסוקה בולט במיוחד בקרב נשים, שם עולה שיעור התעסוקה מ-11% ל-80%, בהתאמה. בקרב נשים בעלות השכלה של עד 11 שנות לימוד הפער בין בדואיות ליהודיות עומד על 52 נקודות אחוז, ובקרב בעלות 13 שנות לימוד ומעלה הוא מצטמצם ל-6 נקודות אחוז בלבד (אייל ואח', 2018).

3. אתגרים בהשתלבותה של האוכלוסייה הבדואית בהשכלה הגבוהה

מגוון אתגרים עומדים בפני האוכלוסייה הערבית בישראל בדרכה להשתלבות מלאה בהשכלה גבוהה. חלקם מאפיינים בכלל אוכלוסיות רחבות של דור ראשון להשכלה גבוהה במשפחתם, אוכלוסיות מרקע חברתי-כלכלי נמוך, קבוצות מיעוט וכד', וחלקם מבניים וייחודיים לישראל. האוכלוסייה הבדואית בנגב מתמודדת ביתר שאת עם האתגרים שיפורטו להלן. יצוין כי הכתוב מתבסס על אינטגרציה של דוחות מחקר של מכון ברוקדייל אשר בחנו את יישום תוכניות החומש (אייל ואח', 2016א; אייל ואח', 2016ב; אייל ואח', 2018), את התוכנית להרחבת הנגישות להשכלה גבוהה לכלל האוכלוסייה הערבית (הנדן ובן רבי, 2015; 2016; לוי ואח', 2019) ואת פיילוט התוכנית "שער לאקדמיה" הייעודית לאוכלוסייה הבדואית בנגב (לוי וכאהן-סטרבצ'ינסקי, 2018). סוגיות פרטניות שנדונות במקורות אחרים יופיעו בהמשך בציון הסימוכין הרלוונטיים.

מחסור בהכוונה וייעוץ בנוגע ללימודים אקדמיים – כשני שלישים מן הסטודנטים הבדואים הם דור ראשון להשכלה גבוהה, משמע אף לא אחד מהוריהם הוא בעל השכלה אקדמית (סויה, 2020). כיוון שכך, הצעירים הבדואים חסרים מידע רלוונטי בנוגע לאפשרויות הלימוד וזקוקים לסיוע מחוץ למסגרת המשפחתית לשם קבלת החלטות מושכלות. אחת התופעות שנגזרות מהיעדר גורמי הכוונה בנוגע למסלול הלימודים היא חד-גונית אקדמית בקרב הסטודנטים הבדואים: רובם מרוכזים בשני תחומי דעת עיקריים – האחד, חינוך והכשרה להוראה; והשני, מדעי הרוח והחברה – אף על פי שהם מבטאים העדפה ללמוד מקצועות באשכול הרפואה, מדעי המחשב והמדעים המדויקים.

קושי לעמוד בתנאי הסף לשם כניסה לאקדמיה – למערכת החינוך ביישובים הבדואיים חולשות רבות, ולא לה שפעה ניכרת על שיעור הבוגרים שיוכלו להתקבל בכלל למערכת ההשכלה הגבוהה, ובפרט למוסדות ולתחומי דעת הדורשים עמידה בתנאי סף גבוהים (כהן ואח', 2021). עם החולשות הבולטות נמנים קשיים במקצועות ליבה הנלמדים בתיכון; שיעורי נשירה גבוהים; שיעורים נמוכים של זכאות לתעודת בגרות, ובפרט כזו המאפשרת קבלה לאוניברסיטאות; וציונים נמוכים בבחינה הפסיכומטרית, המצמצמים את אפשרויות הבחירה והניעות באקדמיה.¹

היעדר שליטה בשפות הנחוצות ללימודים אקדמיים – הרוצים ללמוד באקדמיה, גם מקרב האוכלוסייה הערבית, נדרשים לשלוט היטב בשפות עברית ואנגלית, אך לרוב אלה אינן שפות אם שלהם. כפי שמראים ציוני מבחני המיצ"ב, השליטה בשפה האנגלית בקרב הבדואים בדרום נמוכה יחסית לשאר הערבים בארץ, והפער גדול אף יותר לעומת היהודים (כהן ואח', 2021). כפי שמראים ציוני מבחן יע"ל (מבחן ידע בעברית המיועד לנבחנים ששפת אימם אינה עברית), למרות שיפור בשליטה בשפה העברית בקרב הבדואים בדרום בשנים האחרונות וסגירת הפער מול שאר הערבים, שליטתם בעברית עדיין אינה מספקת להשתלבות מיטבית בלימודים ולעמידה בדרישות האקדמיות, לא כל שכן בהשוואה ליהודים. משום שהלימודים במוסדות להשכלה גבוהה בארץ מתנהלים בעברית,

¹ הנתונים המובאים להלן לקוחים מתוך כהן ואח' (2021) ומעודכנים לשנת 2019. **היקף הנשירה** נמדד ביחס הפוך לשיעור הלומדים בכיתה י"ב מתוך התלמידים שלמדו בכיתה ו' שש שנים קודם לכן. שיעור הבנים שלמדו בכיתה י"ב בקרב הבדואים בדרום עמד על 78%, לעומת 92% בקרב שאר הערבים ו-96% בקרב יהודים בדרום. שיעור הבנות שלמדו בכיתה י"ב בקרב הבדואיות בדרום עמד על 82%, לעומת 98% בקרב שאר הערביות כמו גם בקרב יהודיות בדרום. **שיעור הזכאים (בנים ובנות יחדיו) לתעודת בגרות** שעומדת בדרישות הסף לקבלה לאוניברסיטאות עמד על 27% בקרב בדואים בדרום, לעומת 48% בקרב שאר הערבים ו-72% בקרב כלל היהודים. **ממוצע ציוני הבחינה הפסיכומטרית** (שמתפלגים נורמלית עם ממוצע 550 וסטיות תקן 100) עמד על 457 בקרב בדואים בדרום, לעומת 497 בקרב שאר הערבים ו-558 בקרב יהודים בדרום.

על הסטודנטים הבדואים להסתגל להוראה בעברית, ויתרה מכך, להתנהלות המערכת האקדמית בכללותה בעברית. שליטה בלתי מספקת באנגלית בסיסית מהווה אף היא חסם קבלה לאקדמיה.

הבדל בתמהיל הגילים בין סטודנטים ערבים ליהודים – הגיל החציוני לתחילת לימודי תואר ראשון של סטודנטים ערבים צעיר בכשלוש שנים לעומת גילם של סטודנטים יהודים. הסטודנטים הערבים מתחילים ברובם ללמוד בסמוך לסיום לימודי התיכון, ואילו הסטודנטים היהודים מתחילים פרק זה בחייהם לאחר שירות צבאי או לאומי, טיול או עבודה. מציאות זו מגדילה פערים אישיים, חברתיים ומקצועיים ופערים בכישורים ובניסיון של הסטודנטים משתי האוכלוסיות (הנדין, 2009). הווה אומר, המערכת מותאמת לסטודנטים מבוגרים יותר, והגיל הצעיר יחסית שבו הסטודנטים הערבים מתחילים את לימודיהם האקדמיים מקשה עליהם את ההתמודדות עם דרישות המערכת.

דחק כלכלי – כל היישובים הבדואיים המוכרים נכללים באשכול החברתי-כלכלי הנמוך ביותר לפי דירוג הלמ"ס. שיעורי התעסוקה והשכר החודשי של האוכלוסייה הבדואית בנגב נמוכים לעומת השיעורים באוכלוסייה היהודית בנגב. לכן רוב הסטודנטים הבדואים מגיעים לשערי ההשכלה הגבוהה ללא יכולת להסתייע בתמיכה כספית מצד המשפחה לשם מימון הלימודים ועלויות נלוות.

קושי בנגישות פיזית – חלק מן הסטודנטים המתגוררים ביישובים המרוחקים מן המרכז הגיאוגרפי, בעיקר ביישובים הבלתי מוכרים, מתקשים להגיע אל מוסד הלימודים ולחזור ממנו בשל היעדר תחבורה ציבורית סדירה ומספקת. הנושא חשוב במיוחד עבור נשים צעירות, מפני שלא מקובל שילונן מחוץ לבית המשפחה (למשל במעונות) או שייסעו בתחבורה ציבורית בשעות החשיכה.

תשתיות מחשוב לקויות ופערים דיגיטליים – מחסור בסביבת עבודה ביתית המותאמת ללימודים, נגישות מוגבלת למחשב ולחיבור אינטרנט וקשיים באוריינות דיגיטלית הם חסמים של ממש ללמידה מועילה מבחינת סטודנטים בדואים בנגב בעיתות שגרה. חסמים אלו התעצמו בתקופת מגפת הקורונה, עם המעבר ללמידה מרחוק (אבו-קשק ומנדלס, 2020; הרן ואחי, 2021; סויה, 2020).

חסמים ייחודיים לסטודנטיות בדואיות – נשים צעירות אלו מתמודדות לראשונה עם יציאה מבית המשפחה ומן היישוב הבדואי. הן נדרשות לתפקוד בוגר ועצמאי בסביבה מגדרית מעורבת, וחדשה מבחינת שפה ותרבות, ובה בעת הן מצופות להתנהל לפי הנורמות החברתיות המקובלות, ובהן לבוש, דרכי נסיעה למוסד הלימודים ותקשורת עם זרים, לעיתים תחת פיקוח של אחד מבני המשפחה.

4. תוכנית "שער לאקדמיה" – הרחבת נגישות ההשכלה הגבוהה לצעירים בדואים

"שער לאקדמיה" היא חלק מתוכנית רחבה יותר הפועלת לקידום הנגישות להשכלה גבוהה עבור האוכלוסייה הערבית בישראל (הנדין ובן רבי, 2016; לוי וכאהן-סטרבצ'ינסקי, 2018). המל"ג והוות"ת פיתחו יחד את תוכנית הנגישות כחלק מתוכניתן הרב-שנתית לשנים 2010/11 עד 2015/16 (תשע"א-תשע"ו). התוכנית תוקצבה מחדש בתוכנית הרב-שנתית לשנים 2016/17 עד 2021/22 (תשע"ז-תשפ"ב).

מטרת תוכנית הנגישות היא להגדיל את שיעור הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה ואת שיעור מסיימי הלימודים מן האוכלוסייה הערבית, לספק מענים לקשיים שאיתם אוכלוסייה זו מתמודדת במהלך הלימודים ולצמצם את הפערים בין אוכלוסייה זו לאוכלוסייה היהודית המקבילה. ביתר פירוט, התוכנית מיועדת להגדיל את מספר הסטודנטים הערבים; לטייב את בחירתם בתחום לימודים ובמוסד לימודים כדי להפחית את המעברים בין מוסדות לימוד ותחומי לימוד; לשפר את הישגיהם בלימודים; להגדיל את פיזורם בין תחומי הלימוד; להגביר את הניעתם ללימודים ואת התמדתם בהם; למנוע נשירה מן המסגרת האקדמית; ולהפחית את שיעור הגוררים את סיום התואר. יעדים אלה נועדו לכך שיותר סטודנטים ערבים יסיימו את התואר בכלל, ובזמן תקני בפרט.

תוכנית הנגישות מיושמת כיום בכל המוסדות הרלוונטיים המתקצבים על ידי ות"ת (כ-30 אוניברסיטאות ומכללות אקדמיות), והיא מקיפה את רצף השילוב באקדמיה: הכוון לקריירה ולהשכלה גבוהה לתלמידי תיכון באמצעות תוכנית "רואד"; מעטפת תמיכה לתלמידי מכינות קדם-אקדמיות; הכנה לשילוב באקדמיה למתקבלים לתואר ראשון באמצעות תוכנית קיץ טרומית; סיוע לקליטה איכותית באקדמיה במהלך התואר הראשון, ובעיקר בשנה א'; מתן סיוע פיננסי לסטודנטים מרקע חברתי-כלכלי נמוך הלומדים תחומים מועדפים במסגרת "מלגות אירתקא"; מרכזי קריירה להכנה לשילוב בתעסוקה בסיום התואר; ועידוד השתלבות בתארים מתקדמים באמצעות מלגות הצטיינות לתואר שני במחקר, לתואר שלישי ולבתר-דוקטורט, וכן עידוד השתלבות בסגל אקדמי.

הקשיים הרבים שהבדואים מתמודדים איתם בבואם בשערי האקדמיה ובמהלך לימודיהם ידועים בוות"ת והובילו בשנים האחרונות לתהליך מעמיק של בחינה ותכנון, הן ברמה הלאומית הן בקרב מוסדות הלימוד. על סמך ניסיון העבר ומחויבות לאוכלוסייה זו יזמה אפוא מכללת ספיר את תוכנית "שער לאקדמיה". ות"ת אישרה הפעלה ניסיונית של התוכנית (להלן: פיילוט) בליווי מחקר הערכה ותקצבה אותה. המחזור הראשון החל ללמוד בשנת 2015/16. אושרו שלושה מחזורים (לשנים 2015/16, 2016/17 ו-2017/18), של תוכנית לימודים בת ארבע שנים לכל מחזור. מטרת הפיילוט הייתה לבחון את הכלים לשילוב איכותי של צעירים בדואים בלימודים לתואר ראשון. מכון מאיר-ס-גיוינט-ברוקדייל ביצע את מחקר ההערכה בשנים 2017-2018 (לוי וכאהן-סטרבצ'ינסקי, 2018).

בתקופה המקבילה להפעלת הפיילוט ולמחקר ההערכה האמור שליווה אותו נבחנה על ידי הממשלה מדיניותה בנושא הפיתוח הכלכלי-חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב בשנים 2017-2021 (החלטת ממשלה מספר 2397, משרד ראש הממשלה, 2017ב). מדיניות זו כוללת התייחסות לצורך בחיזוק בתחומי החינוך וההשכלה הגבוהה והקצאת תקציב נוסף לטובתם. בהמשך לכך קבעה ות"ת יעד גידול במספר הסטודנטים הבדואים בשנה א' בישראל: 1,500 סטודנטים לפחות עד סוף תוכנית החומש (בשנת 2021/22, תשפ"ב), בדגש על קליטה איכותית בתואר ועל תחומי לימוד מוכוונים תעסוקה. בהתאם להחלטת הממשלה הוקם צוות בהשתתפות נציגים ממל"ג, ות"ת, משרד האוצר (אגף התקציבים), אגף בכיר לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב (בתחילת תוכנית החומש במשרד החקלאות, ובמועד כתיבת דוח זה במשרד הכלכלה והתעשייה) ומשרד ראש הממשלה (המועצה הלאומית לכלכלה). בעקבות דיוני הצוות על בסיס ממצאי הפיילוט של תוכנית "שער לאקדמיה" במכללת ספיר, הוחלט להרחיב את התוכנית ולהפעילה במוסדות אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, האוניברסיטה הפתוחה והמכללות האקדמיות ספיר, אחווה ואשקלון, בשנים 2018/19 עד 2020/21 (תשע"ט-תשפ"א). הרחבת התוכנית לוותה בסקר עמדות של המשתתפים בתוכנית שערך מכון ברוקדייל בשנת 2020 (הרן ואחי, 2021), (ר' פירוט על מחקרי הערכה בנוגע לתוכנית בפרק 5).

מבנה התוכנית "שער לאקדמיה" ורכיביה: "שער לאקדמיה" היא תוכנית לימודים ארבע-שנתית (או חמש-שנתית, כתלות בתחום הלימודים) לתואר ראשון המיועדת לצעירים בדואים. השנה הראשונה בתוכנית נקראת "שנת שער לאקדמיה", ומטרתה להכין את המשתתפים ללימודים אקדמיים באמצעות שיפור שליטתם במיומנויות למידה ושפה והתנסות בקורסים אקדמיים. טרם תחילתה של שנה זו המועמדים משתתפים בתוכנית קיץ, המיועדת להיכרות עם האקדמיה ולחיזוק ראשוני של מיומנויות למידה ושפה. חלק ממוסדות הלימוד מקיימים גם תוכנית קיץ ב' לקראת שנה א' לתואר. הצעירים עוברים מבחני מיון לתוכנית "שער לאקדמיה", אשר לפיהם המתקבלים מחולקים לאשכולות לימוד ב"שנת שער לאקדמיה". פרט למבחני המיון שנעשים במסגרת תוכנית הקיץ, "שנת שער לאקדמיה" מהווה שלב נוסף במיון ובוחנת את ההתאמה בין הצעירים הבדואים ובין מוסד הלימודים. בהתאם, שנה זו כוללת קורסי מעטפת לשיפור מיומנויות למידה, שפה, מחשב וכישורים רכים וכן קורסים אקדמיים הוזהים בתוכנם וברמתם לקורסים אחרים במוסד ומלווים

בתגבור לימודים נרחב. הסטודנטים לומדים בשנה זו בנפרד משאר הסטודנטים בקמפוס ובכיתות קטנות. החל משנה א' ללימודים לתואר (השנה השנייה בתוכנית) הם משולבים בכיתות הרגילות כסטודנטים מן המניין וממשיכים לקבל תגבור לימודי. לאורך כל התוכנית הסטודנטים מקבלים סיוע כלכלי נרחב; צוות התוכנית, הכולל רכז סטודנטים, עובד סוציאלי, רכז אקדמי ורכז התוכנית במוסד הלימודים, מלווה אותם אישית; והם משתתפים בפעילות חברתית של התוכנית.

5. מחקרי הערכה על שנתה הראשונה של תוכנית "שער לאקדמיה"

בעקבות הרחבת תוכנית "שער לאקדמיה" ערך מכון ברוקדייל בשנת 2020, בהזמנת המל"ג-ות"ת, סקר בקרב כ-200 סטודנטים המשתתפים בשנתה הראשונה של התוכנית, בחמישה מוסדות לימוד בנגב: אוניברסיטת בן-גוריון, האוניברסיטה הפתוחה והמכללות האקדמיות ספיר, אחווה ואשקלון (הרן ואח', 2021). בסקר נבחנו עמדות המשיבים בהיבטים אחדים הקשורים לתוכנית, בין היתר: תפיסות וציפיות בנוגע לתוכנית; רגשות ואמונות בנוגע לתוכנית; ציפייה לשייכות ולמעורבות חברתית; תחושת חוללות עצמית בנוגע להתמודדות עם הלימודים; ותחושת לכידות קהילתית.

מניתוח עמדות המשיבים עולה כי חלק הארי חווים את תוכנית "שער לאקדמיה" כמיטיבה, זאת מעבר למוסדות הלימוד שנבדקו ומעבר למאפיינים סוציו-דמוגרפיים של המשתתפים:

- **קוגניטיבית** – סבורים כי התוכנית תסייע להם להשיג את מטרותיהם בלימודים
- **רגשית** – מביעים בשלות ואופטימיות בנוגע להתנהלות במסגרת ולהישגים פוטנציאליים
- **כלכלית** – מעריכים כי התוכנית תקל את העומס הכלכלי הכרוך בלימודים אקדמיים
- **חברתית** – מעוניינים להשתלב בחברה הישראלית לצד שימור הזהות הבדואית

בחלק ממוסדות הלימוד נעשה הסקר בתקופת מגפת הקורונה.² עלה ממנו כי קיומם של משאבים הנחוצים ללמידה מרחוק (מחשב, חיבור לאינטרנט, פינה שבה ניתן לעבוד וסביבה שקטה) מתואם עם יכולת התמדה בביצוע מטלות לימוד שוטפות, פניות של הפרט ללימודים ותמיכת המשפחה להשקיע בלימודים. מנגד נמצא כי היעדרם של משאבים אלו מתואם עם ציפייה לקושי כלכלי מוגבר ועם פגיעה במסוגלות הלימודית – הן כעת והן בהערכת העתיד. דפוס ממצאים זה מלמד כי משבר מגפת הקורונה משפיע על מעורבות הנסקרים בתוכנית "שער לאקדמיה" ועל חוויית הלימודים שלהם בעיקר במידת זמינותה ונגישותה של תשתית פיזית וטכנולוגית המותאמת ללמידה מקוונת.

סקר נפרד נועד לספק תמונת מצב בנוגע להשתלבותם באקדמיה של סטודנטים בדואים בנגב (לאו דווקא בקשר לתוכנית "שער לאקדמיה"), (סויה, 2020). הסקר נערך בקרב 280 סטודנטים בדואים הלומדים בתשעה מוסדות אקדמיים בדרום הארץ. נמצא שכשליש מן המשיבים משתתפים בתוכנית "שער לאקדמיה". **כמחצית מן הסטודנטים הבדואים שאינם משתתפים בתוכנית דיווחו שלא ידעו על קיומה** (זאת לעומת סיבות אחרות לאי-השתתפות בתוכנית, כגון קבלה ישירה ללימודים או השתתפות בלימודים קדם-אקדמיים במסגרת אחרת). עוד נמצא כי כ-44% מכלל הנסקרים (שיעור הגבוה ב-10 נקודות אחוז משיעור המשתתפים בתוכנית) וכ-33% ממי שאינם משתתפים בתוכנית ימליצו לחבריהם להירשם ללימודים גבוהים דרך "שער לאקדמיה". דפוס ממצאים זה מעיד כי לצד מחסור בהנגשה מספקת של מידע בנוגע לתוכנית, היא נהנית ממוניטין חיובי בקרב קהל היעד שלה.

סקרי העמדות של מכון ברוקדייל (הרן ואח', 2021) נערכו בקרב סטודנטים המצויים בתחילתה או במהלכה של "שנת שער לאקדמיה". לצד סקרים אלו, במחקר שהעריך את הפיילוט במכללה

² הסקר הועבר באופן מקוון, כלומר כל מי שהשתתפו בו היו מראש בעלי תשתית מקוונת כלשהי (טלפון חכם או מחשב עם חיבור לאינטרנט). לפיכך, סביר להניח כי שיעורים גדולים יותר מקרב מי שלא השיבו על הסקר חסרים אמצעי תקשורת מקוונים או יכולות דיגיטליות, כלומר הפערים בקרבם בהיבטים אלה גדולים אף יותר מאשר אלה שנמצאו בסקר.

האקדמית ספיר (לוי וכאהן-סטרבצ'ינסקי, 2018) וכן בסקר הכללי בנוגע להשתלבותם של סטודנטים בדואים במערכת ההשכלה הגבוהה (סויה, 2020) נסקרו גם סטודנטים בסיים "שנת שער לאקדמיה" אשר התקבל מידע בנוגע למצבם בלימודים ולתרומת התוכנית בעיניהם בהסתכלות על השנה כולה. ממחקרים אלו עולים כמה ממצאים עיקריים:

- מאפייני הקבלה ללימודים (ציון בגרות, ציון פסיכומטרי, רמת אנגלית ולימודים במכינה קדם-אקדמית) של הסטודנטים הבדואים בפיילוט במכללה האקדמית ספיר נמוכים משל הבדואים שהתקבלו ישירות ומשל היהודים הלומדים במכללה. ממצא זה מעודד, כיוון שהוא מרמז שהתמיכה של תוכנית "שער לאקדמיה" מקדמת את כניסתם בשערי ההשכלה הגבוהה של סטודנטים בדואים מוחלשים במיוחד, שבעבר כנראה לא היו מתקבלים.
- לא נמצאו הבדלים בממוצעי הציונים או בשביעות הרצון מהם בקרב הסטודנטים בלימודי התואר הראשון, בין המשתתפים בתוכנית "שער לאקדמיה" ובין מי שאינם משתתפים בה. גם בממצא זה ניתן לראות מגמה מעודדת, שכן למרות נקודת פתיחה מוחלשת של משתתפי התוכנית לעומת עמיתיהם שאינם משתתפים בה (אלא שהתקבלו ישירות), נראה שהתוכנית תורמת להשוואתם של ההישגים בלימודים ושל שביעות רצון מהם במהלך התואר.
- הרוב המכריע של משתתפי התוכנית נעזרו בכל דרכי הסיוע שהוצעו במסגרתה, בפרט בתמיכה כלכלית, בתגבור בלימודים, במפגשים אישיים עם אנשי הצוות של התוכנית, בסמינר העצמה ובפעילויות חברתיות. הודגשו היתרונות הרבים של לימודים בכיתות קטנות ונפרדות. לצד זאת צוין כי תוכנית הלימודים עמוסה מאוד, בהיותה מורכבת מהכפלה של שעות הלימוד בכל הקורסים האקדמיים וממגוון רחב של קורסי מעטפת, וכן בגלל חובת נוכחות.
- אשר למיומנויות למידה ושפה, הסטודנטים העריכו כי הפיילוט תרם במידה רבה ליכולת הלמידה העצמאית שלהם, ליכולתם לכתוב בשפה אקדמית ולשיפור שליטתם בשפה העברית, אך מנגד הם העריכו שהשתפרו במידה מועטה ביותר בשליטתם בשפה האנגלית.
- אשר להערכת החוויה האישית במוסד הלימודים, רוב הסטודנטים דיווחו על חוויה חיובית. מרביתם הסכימו שהתוכנית חיזקה את תחושת החוללות העצמית שלהם בתחום הלימודים וכן שהחוקים והכללים במוסד הוגנים, שהם מרגישים שייכות למוסד ושיש להם "כתובת" כשהם נתקלים בבעיה לימודית, אישית או מנהלית. יצוין כי דפוס ממצאים זה ייחודי לפיילוט שנערך במכללת ספיר. ממחקרים אחרים שנערכו במגוון מוסדות לימוד (שבהם ייצוג משמעותי לסטודנטים ערבים) עולה תמונה אמביוולנטית יותר (עאסלה ואח', 2020).

6. מסקנות, המלצות ויישומיות וכיווני פעולה למחקר

מסקירת המחקרים עולה כי חלק הארי של הסטודנטים המשתתפים בתוכנית "שער לאקדמיה" מנצלים את מגוון סוגי הסיוע המוצעים במסגרתה ומפיקים מהם תועלת רבה – לימודית, חברתית וכלכלית. אף על פי כן, מספר הסטודנטים שהשתתפו בתוכנית עד כה נמוך מן הציפיות³ והישגיהם בלימודים מתונים יחסית. בכך יש כדי להעיד כי נדרש המשך תהליך של למידה ופיתוח כדי להצליח במשימת השילוב האיכותי של צעירים בדואים באקדמיה בהתאם ליעדים שהוגדרו בתוכנית החומש.

³ לפי דוח תכנון מול ביצוע לשנים 2017-2019 שבחן את יישום תוכנית החומש השנייה (החלטת ממשלה 2397, משרד ראש הממשלה, 2017ב) היעד שנקבע למספר הסטודנטים ב"שנת שער לאקדמיה" במחזור תשע"ט הוא 950, אך בפועל מספרם עמד על 776. כמו כן היעד שנקבע למספר המתקבלים לשנה א' בתואר ראשון במחזור תשע"ט הוא 654, אך בפועל מספרם עמד על 570.

להלן המלצות לקידום התוכנית :

- **חשוב מאוד להנגיש את המידע בנוגע לתוכנית "שער לאקדמיה"** כדי שכל צעיר וצעירה מקרב האוכלוסייה הבדואית יכירו אותה ויוכלו להסתייע בה. לשם כך ניתן להעמיק ולייעל את הפרסום על אודות התוכנית ולנקוט פעולות יישוג אקטיביות. מומלץ גם להוסיף ולהגביר את החשיפה ל"שער לאקדמיה" באמצעות תוכנית "רואד" – תוכנית בקרב תלמידי תיכון ובקרב צעירים בגילי 20-29 בחברה הערבית, לשם הגדלת ההכוון להשכלה גבוהה וטיפול במכלול החסמים לאורך הרצף, מבית הספר התיכון ועד השתלבות איכותית באקדמיה.
- **מומלץ לשמר את תצורת הלימודים בכיתות קטנות ונפרדות** ב"שנת שער לאקדמיה", שכן נמצא שמתכונת זו מקנה מרחב בטוח לפיתוח מיומנויות למידה אפקטיביות ומהווה "מקפצה" ללימודים בשנה א' לתואר הראשון עם כלל הסטודנטים במוסד הלימודים.
- **חשוב ללוות את הסטודנטים ולתת להם ייעוץ אישי** – לימודי, חברתי ומשפחתי – לאורך כל שנות התואר. הליווי חשוב במיוחד לסטודנטים שאינם יכולים ליהנות מהכוון מבני משפחה ולנשים צעירות שזה להן המפגש הראשון עם האוכלוסייה היהודית. **כמו כן חשוב לנטר את מצבם של הסטודנטים ולתת להם תגבור בלימודים** על בסיס קבוע, אקטיבי ויזום מצד אנשי צוות התוכנית. במידת האפשר כדאי שאת כל השירותים האלה יספקו אותם גורמי סיוע, לשם יצירת רציפות והמשכיות וביסוס יחסי אמון.
- **נדרש המשך שיפור השליטה בשפות עברית ואנגלית.** כאמור, במועד תחילת הלימודים שליטתם של מרבית הסטודנטים הבדואים בשפות עברית ואנגלית אינה מספיקה ללימודים באקדמיה. בשל כך מוענק סיוע אינטנסיבי בתחום זה כבר ב"שנת שער לאקדמיה". אולם למרות שיפור באוריינות השפה (יותר בעברית ופחות באנגלית), חלק ניכר מן הסטודנטים זקוקים לסיוע נוסף. מצב עניינים זה מחייב בחינה מחודשת של איכות הסיוע והיקפו. כמו כן מוצע לפעול לשיפור המיומנויות השפתיות גם בשנות הלימוד לתואר הראשון עצמו.
- **חשוב לשמר את רכיבי הסיוע הכלכלי** כדי לתת מענה לצרכים היום-יומיים הבסיסיים של הסטודנטים, ובזאת לאפשר להם פניות רבה יותר ללמידה מבלי שיצטרכו לעבוד במקביל.
- **נדרש שיפור הנגישות הפיזית, ובפרט שיפור התחבורה הציבורית** בין היישובים הבדואיים למוסדות הלימוד. הוספת קווי אוטובוס בעורקי תחבורה אלו ותגבור שעות פעילותם יאפשרו לסטודנטים גמישות בניהול סדר היום, בהתאם למערכת הלימודים ולצורכיהם האישיים.
- **נדרש שיפור תשתיות הלימוד** בכלל (למשל במרכזי למידה) ופיתוח תשתיות **ללמידה מקוונת**, בפרט ברשויות המקומיות הבדואיות, כפי שהודגש ביתר שאת בתקופת מגפת הקורונה.

נוכח ממצאי סקר העמדות של מכון ברוקדייל שבוצע בקרב משתתפים בשנתה הראשונה של תוכנית "שער לאקדמיה", מוצע לערוך מחקר המשך כדי להוסיף ולבחון את יישום התוכנית ואת פיתוחה. במחקר המוצע ייסקרו סטודנטים בדואים בשנתם השנייה בתוכנית, כלומר בשנה א' של לימודי התואר הראשון, בכל מוסדות הלימוד שבהם התוכנית מופעלת. לצד בחינה של עמדות הסטודנטים ושל ניצול סוגי הסיוע ייאספו נתונים מנהליים על **כלל הסטודנטים** הלומדים במוסדות אלו, בנוגע למחלקות הלימוד, צבירת נקודות זכות, ציונים בקורסים ומאפייני התמדה. המידע המנהלי ישמש להשוואה בין סטודנטים בדואים משתתפי התוכנית לסטודנטים בדואים שהתקבלו ישירות ללימודים (שלא דרך התוכנית) וכן לסטודנטים יהודים הלומדים באותו מוסד אקדמי. בחינת התרומות לסטודנטים משתתפי התוכנית על בסיס תפיסותיהם והישגיהם בלימודים תאפשר ללמוד אילו אפיקים, ממדים ופרקטיקות כדאי לתגבר מחד גיסא ואילו חסמים נדרש להסיר מאידך גיסא כדי לקדם שילוב מוצלח של צעירים בדואים בהשכלה הגבוהה במסגרת התוכנית.

רשימת מקורות

- אבו-קשק, ה. ומנדלס, י. (2020). "מנסים להתחבר" – פער דיגיטלי ולמידה מרחוק בקרב סטודנטים בדואים בזמן משבר הקורונה. המכללה האקדמית ספיר ומכון מופ"ת.
- אייל, י., חסן, ס., פרנקל, מ. וקינג, י. (2016). התוכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית בדרום: חינוך. דוח שני על החלטת הממשלה 3708. דמ-738-16. מכון מאיר-גיוינט-ברוקדייל.
- אייל, י., סופר-פורמן, ח., חסן, ס. ופרנקל, מ. (2016). התוכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית בדרום (החלטת הממשלה 3708): דוח ראשון. דמ-714-16. מכון מאיר-גיוינט-ברוקדייל.
- אייל, י., קינג, י., פרנקל, מ. ותירוש, א. (2018). התוכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית בנגב (החלטת ממשלה 3708): דוח מסכם. דמ-772-18. מכון מאיר-גיוינט-ברוקדייל.
- הנדין, א. (2009). השתלבות סטודנטים ערבים במערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית. עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית, הפקולטה למדעי החברה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הנדין, א. ובן רבי, ד. (2015). תכנית הנגישות לשילוב ערבים, דרוזים וצירקסים בהשכלה גבוהה: ממצאים ראשוניים ממחקר הערכה על יישום מערך התמיכה בסטודנטים. מכון מאיר-גיוינט-ברוקדייל.
- הנדין, א. ובן רבי, ד. (2016). תכנית הרחבת נגישות ההשכלה הגבוהה לערבים, דרוזים וצירקסים בישראל: דיווח ביניים על מערך התמיכה בסטודנטים נכון לסוף שנת הלימודים תשע"ו (2015/2016). דמ-741-16. מכון מאיר-גיוינט-ברוקדייל.
- הרן, ד., כהן, ד., מגיאדלה, א. ואייל, י. (2021). תוכנית "שער לאקדמיה" להשתלבות צעירים בדואים בנגב בהשכלה הגבוהה – סקרי עמדות. עיקרי הממצאים. מ-195-21. מכון מאיר-גיוינט-ברוקדייל.
- כהן, ד., עבאס, ר., קונסטנטינוב, ו., מגיאדלה, א., הרן, ד. ואייל, י. (2021). מדדי איכות חיים לאוכלוסייה הבדואית בנגב. מכון מאיר-גיוינט-ברוקדייל. עומד להתפרסם.
- לוי, ד., אייל, י., קונסטנטינוב, ו. וקגיה, ש. (2019). סטודנטים ערבים כשלוש שנים לאחר תחילת לימודיהם – סיועה של "התוכנית להרחבת הנגישות להשכלה גבוהה". דמ-809-19. מכון מאיר-גיוינט-ברוקדייל.
- לוי, ד. וכאהן-סטרבצינסקי, פ. (2018). שילוב בדואים בהשכלה גבוהה. הערכת הפיילוט "שער לאקדמיה" במכללה האקדמית ספיר. דמ-791-18. מכון מאיר-גיוינט-ברוקדייל.
- משרד ראש הממשלה (2017). תכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית. החלטה מס. 3708 מיום 11.09.2011. נדלה ב-1.1.2021 מתוך: https://www.gov.il/he/Departments/policies/2011_des3708
- משרד ראש הממשלה (2017). תכנית לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2021-2017. החלטה מס. 2397 מיום 12.02.2017. נדלה ב-1.1.2021 מתוך: https://www.gov.il/he/departments/policies/2017_dec2397
- סויה, ע. (2020). דו"ח סיכום תוצאות שאלון לסטודנטים בדואים בנגב. האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב, משרד החקלאות ופיתוח הכפר (עבודה במסגרת תוכנית ממשק – תוכנית יישום מדע בממשל). עאסלה, ס., אלדר, ל., חסון, י. והלפרין, ע. (2020). מיצוי פוטנציאל המפגש היהודי-ערבי באקדמיה – ממצאי מחקר והמלצות מדיניות. יוזמות אברהם וקרן אדמונד דה רוטשילד בביצוע מרכז אקורד.